

М.А.Слободянюк*

РАДЯНСЬКІ ПІДПІЛЬНИКИ У БОРОТБІ З НАЦИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено історії радянського антинацистського підпілля в Україні. Розглядається процес виникнення, організаційного становлення та діяльності підпільних організацій і груп на окупованій території. Встановлено, що радянські підпільники зробили вагомий внесок у справу вигнання загарбників з території України.

Одним із видатних явищ Другої світової війни став антинацистський рух Опору. Боротьба велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їх союзників. Попри національні й історичні особливості у кожній європейській державі вона мала спільні риси і розвивалася згідно зі схожими закономірностями.

У більшості окупованих країн проти окупантів боролося по кілька організацій. Наприклад, у Польщі рух Опору представляли Армія крайова (АК; Armia Krajowa), Національні збройні сили (Narodowe Siły Zbrojne), Селянські батальйони (Bataliony Chłopskie), Гвардія людова (Gwardia Ludowa), Єврейська бойова організація (Żydowska Organizacja Bojowa), Єврейський союз боротьби (Żydowski Związek Walki) та ін. У Греції такими були Народно-визвольна армія Греції (ЕЛАС; Ellinikos Laikos Apeleftherotikos Stratos), Національна республіканська грецька ліга (ЕДЕС; Ethnikos Dimokratikos Ellinikos Syndesmos), Національне і соціальне визволення (ЕККА; Ethniki Kai Koinoniki Apeleftherosis), Національно-визвольний фронт (ЕАМ; Ethniko Apeleftherotiko Metopo); у Голландії – Рада опору (Raad van Verzet, комуністи і ліві), «Орде-дінст» (Orde Dienst, «Охорона ладу», праві) та «Кнок-плуген» (Knokploegen, «Ударні групи», протестанти); у Бельгії – Валлонський фронт, група «G», Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації: «Французькі франтірери й партизани» (Les Francs-Tireurs et Partisans français, комуністи і ліві), «Комба» (Combat, ліві), «Ліберасьйон» (Libération, соціалісти), «Дефанс де ля Франс» (Défense de la France, праві) та багато ін. Неабияку роль у французькому Опорі відіграли іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які перебралися сюди після завершення громадянської війни у своїй країні.

Течії руху Опору в Україні й у Європі загалом можна розподілити на дві основні групи – комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись із втратами, то другі, як правило, були пасивнішими. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухами, пасивність польського чи чеського Опору пояснювалася його вичікувальною тактикою (атантизм), яка, зокрема, передбачала нагромадження сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів і «тримання зброї при нозі».

* Слободянюк Микола Анатолійович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту.

Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, нагромадженням зброї. Цієї лінії дотримувалися польська АК, югославські четники, албанська «Баллі комбетар» (Balli Kombëtar, «Національний фронт»), Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська армія (УПА). Отже більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність некомуністичних угруповань у веденні збройної боротьби проти окупантів була характерною ознакою, що відповідала їх завданням.

Антантизму протистояла концепція «всенародної війни», поширена серед комуністичних течій руху Опору та в першу чергу серед радянських антифашистів. Їх метою була безкомпромісна, безжалісна, тотальна війна проти окупантів, підпорядкування своїх цілей максимальному сприянню Червоній армії із залученням до збройної боротьби переважної більшості населення й завданням ворогові якнайбільшої шкоди незважаючи на власні втрати. Відповідно до цієї концепції керівник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т.Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ «Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника» з вимогою «всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя, завдавати безперервних ударів скрізь і всюди»¹. Кульмінацією «всенародної війни» мало стати всенародне повстання проти гітлерівців.

Важливою формою руху Опору проти загарбників на території України стала підпільна боротьба. Якщо ведення партизанської війни залежало від ландшафту, пори року, постачання зброєю й продовольством, підтримки населення, то підпільна боротьба через свою специфіку була значно менше пов'язана з названими чинниками і тому велася по всій території УРСР протягом усього часу окупації. Саме ці форми боротьби стали основними на більшій частині республіки. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки саме там зосереджувалися стратегічні промислові об'єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг і залізниць, котру противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і живої сили. Саме в містах розташовувалися органи управління, гарнізони й інші об'єкти окупантів². Усі вони стали цілями для диверсій підпільників.

Якщо підпілля у Німеччині й Австрії в основному займалося збиранням і передачею розвіданих, антинацистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим, залученням нових людей до боротьби й підготовкою замаху на А.Гітлера; в Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі, Норвегії та Данії – зосередилося переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та акцій саботажу; в Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції – на всьлякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у загоны); а у Польщі й Чехії першочерговим завданням стала підготовка збройного повстання, то головними формами боротьби радянських підпільників були агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор. У цілому інструментарій боротьби був вельми різноманітним:

1. *Організаційна розбудова*. Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та «Великою землею», планування

операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази підпілля, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в установах окупаційної адміністрації.

2. *Агітація і пропаганда.* Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листки, газети) формах із метою схилити місцеве населення та (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення інформації про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Поширення зведень Радінформбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна.* Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення чуток про швидке повернення Червоної армії, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, підрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення, таким чином, соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж.* Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циганів, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та оточенцям.

5. *Диверсії.* Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам, не вступаючи з ними у прямий бойовий контакт. Таким чином, суттєвої шкоди противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це – дії підрозділів або окремих осіб у тилу ворога, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами, комунікацій (руйнування доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і військової техніки.

6. *Розвідка.* Збір і передача розвідувальних відомостей для військового і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор.* Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам.* Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання.* Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів із метою звільнення населених пунктів або у безпосередній взаємодії з Червоною армією.

Своїм виникненням радянське підпілля завдячує перш за все ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося «згори» за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією, підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) – підпільні комітети й осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне – підпільні комітети та групи ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) – організації і групи, сформовані в основному з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалося лише партійне та комсомольське, а «безпартійні» осередки виникли пізніше. Організацію боротьби у тилу нацистів було доручено 4-му управлінню НКВС, військовим радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо даним питанням займалися спеціально призначені члени політбюро й секретарі ЦК КП(б)У, перші секретарі обкомів, міськкомів та райкомів партії. Робота цих органів полягала в підготовці кадрів для підпільно-партизанської боротьби, загальному керівництві нею, створенні матеріальної бази і зв'язку.

Приймалися подібні рішення й на регіональному рівні. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалило рішення «Про впорядкування катакомб та підвалів». Згідно з ним, секретарі райкомів КП(б)У і райвиконками зобов'язувалися до 29 вересня провести у катакомби електрику, призначити комендантів та агітаторів, створити там необхідні для ведення боротьби запаси.

Номинально в УРСР було сформовано 23 підпільні обкоми (115 осіб), 685 міських та районних комітетів КП(б)У (2834 особи), 4316 відповідних партосередків. Крім того, було створено комсомольське підпілля у складі 9 обкомів, 213 міськкомів і райкомів ЛКСМУ, 286 організацій та груп. Загалом для нелегальної роботи залишено 26 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців⁴. Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали «Молода гвардія» у Краснодарі Луганської області, «За Радянську Україну» в Запорізькій області, «Партизанська іскра» на Миколаївщині, «Нескорена полтавчанка» на чолі з Л.Убийвовк у Полтаві, організація під керівництвом С.Матекіна в Донецьку, Я.Батюка у Ніжині Чернігівської області, Н.Сосніної в Малині Житомирської області, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з О.Зубаревим тощо.

Окрім партійно-комсомольського підпілля, в Україні було створено мережу спеціальних розвідувальних та диверсійних груп. Так, у Запорізькій області було залишено 27 агентів⁵. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальні завдання успішно виконувала група В.Лягіна (Корнева), котра знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари ворога, завдавши загалом збитків на суму 50 млн райхсмарок⁶. Усього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників та зв'язкових⁷.

У західних і значній частині правобережних областей через швидке просування вермахту створити серйозну кадрову й матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнських областях лише невеликий відсоток населення підтримував комуністів, що суттєво вплинуло на слабкість радянського підпілля в даному регіоні протягом усього періоду окупації. Через ці обставини керівництву СРСР довелося створювати там

підпільну мережу шляхом закидання її організаторів на вже окуповану ворогом територію у важких умовах нацистського терору та ворожості до «советів» більшості населення. Зокрема Волинський підпільний обком КП(б)У було створено лише 2 червня 1943 р. на базі партизанського з'єднання О.Федорова, що здійснило рейд у регіон із Чернігівської області. Причому сам він і став керівником цього обкому.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (керівники – М.Попудренко, а потім О.Федоров), Харківський (І.Бакулін), Дніпропетровський (М.Сташков та Д.Садовниченко), Сталінський (С.Щетинін) підпільні обкоми, Київський підпільний міськком КП(б)У і ряд інших. Уже у перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому партії на чолі з О.Пироговським підірвали залізничну станцію Київ-товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський та Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів із вантажем. Підпільники О.Лебедев і М.Тацков підпалили Дарницьке депо, вивіши з ладу всі паровози. Унаслідок цієї диверсії станція не працювала 25 діб⁸.

Одним із головних завдань гітлерівської адміністрації стало придушення будь-якого опору «новому ладу». Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, узяття заручників. Було створено густу мережу контррозвідувальних органів із численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом нейтралізації радянського підпілля стали угон молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів партії, працівників радянських органів безпеки і державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних органах влади, деякі з них були завербовані німцями.

У боротьбі з патріотами загарбники використовували не лише каральні, а й запобіжні заходи, до яких належали система документації та режим пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт та довідку, котрі засвідчували його благонадійність. Крім того, окупанти створили безсистемне нагромадження всіляких посвідчень особи, документів на право проживання, довідок із місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації. А, наприклад, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання на понад 20 км. Встановлення спецперепусток для пересування між населеними пунктами (в різних районах – неоднаковий режим), дозвіл рухатися тільки по головних шляхах, необхідність отримання дозволу старости чи коменданта на ночівлю полегшувало роботу каральних органів⁹.

Унаслідок нацистських репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично у всіх областях УРСР. Чистки, котрі проводилися гітлерівцями з метою знешкодження й винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців і партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників. Переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами. Їх нацисти або репресували, або позбавили зв'язку та керівництва. Крім того, майже всі групи радянських парашутистів і піших кур'єрів гітлерівці знешкодили. Із 46 кур'єрів, посланих УШПР на зв'язок із партизанськими

загонами степової зони України від початку окупації по лютий 1942 р., повернулося лише 7¹⁰. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. осіб, направлених для налагодження підпільної роботи. Однак більшість із них загинули¹¹.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 міських та районних комітетів КП(б) У, близько 1000 організацій і груп¹². Упродовж осені 1941 – зими 1942 рр. нацистам удалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла й інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 10% створених організацій (тобто близько 2 тис. осіб)¹³. Схожою була ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії – залишене там партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини розгрому комуністичного Опору в 1941 р. аналізуються у радянських і німецьких документах. До них нацистські спецслужби відносили хаос, що виник під час воєнних дій, чистку, проведену окупантами серед «активістів», та депресію, що виникла під враженням блискавичних перемог вермахту¹⁴. У підсумковому звіті УШПР такими причинами вважалися: а) відсутність зв'язку з радянським тилом; б) важкі кліматичні умови зими; в) вичерпання запасів продовольства й боєприпасів; г) недостатній досвід боротьби; д) зрадливість «нестійких елементів»¹⁵.

Окрім перелічених вище, українські дослідники виділили ще декілька. Так, В.Жлоков головною причиною розгрому комуністичного руху Опору вважав те, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з ним, тоді, як поспіхом підготовлені радянські підпільники погано розумілися на конспірації¹⁶. Дослідники І.Курас і А.Кентій такими причинами назвали недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових рис командно-політичного складу, нерозроблення питань конспірації, явок та паролів¹⁷.

У цілому організація радянського Опору «згори» характерна тим, що створені формування спочатку не користувалися масовою підтримкою населення й не мали досвіду боротьби з ворогом. Крім того, адміністративне втручання у природний процес його зародження призвело до недбалості у підборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні, формалізму та відсутності ініціативи. Звідси й адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, «добровільно-примусовий» набір особового складу, залишкове забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка з боку населення, за відсутності якої опір приречено на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю мешканців, значна їх частина не підтримувала партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. нацистський комендант тилового району №553 повідомляв, що місцеве населення охоче співпрацює з окупантами, доносячи про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти району¹⁸.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала перш за все вузька соціальна база радянського Опору, що пояснювалося невдоволен-

ням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості українців, котрі просто вичікували дальшого розвитку подій, психологічною розгубленістю, викликаною приголомшуючими перемогами вермахту й терором айнзатцгруп. Значно звужувала соціальну базу Опору відсутність у підпільників досвіду пропагандистської роботи з населенням в умовах окупації.

Осінь 1941 і зима 1941–1942 рр. стали важким випробовуванням партизанських формувань степової смуги України на життє- і боєздатність, адже природно-ландшафтні умови не сприяли боротьбі. У цих обставинах загони, які уникнули розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю та розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. Так, у звіті про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня – 20 червня 1943 р. визнавався той факт, що на тривалий час після провалів зими 1941–1942 рр., у Південній Україні боротьба практично припинилася: «Партизанські загони, організовані у південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській) ... розпалися, були виловлені й знищені ... за винятком окремих партизанів та невеликих груп, котрі перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія у смугі, обмеженій із півночі та сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, із півдня – Чорним морем і на заході – р. Дніпро, з моменту окупації ... не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів»¹⁹.

Діяльність підпільних організацій, що уникнули розгрому, паралізував терор. Залякані арештами і розстрілами, позбавлені керівництва підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні формування перебували у глибокому і часто бездіяльному підпіллі, активізуючись лише з наближенням Червоної армії, і зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу та крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність і перейти у стан бездіяльного підпілля, метою котрого була не боротьба, а власна безпека шляхом майже повної відмови від протидії окупантам. В умовах тотального терору на весну 1942 р. організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах або пішли у глибоке підпілля, чекаючи кращих умов для розгортання боротьби.

Організаційні зусилля, спрямовані на створення адміністративним шляхом радянського підпільного руху в тилу ворога, мали не лише негативні наслідки. Вони дозволяли розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, добір кадрів, нагромадження матеріальних засобів. У справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Крім того, часто саме від залишків задалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких із приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси за «нового ладу» законним, нена-

сильницьким шляхом. Спочатку ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці – від індивідуальності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму та заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів узалежнювалося від кількох чинників: політичних та економічних заходів нової влади, становища на фронтах, соціальної належності громадян. Початкове вітання «нового ладу» частиною мешканців та байдужість «мовчазної більшості» обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування призвели на початку 1942 р. до переоцінки поглядів. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням та, врешті-решт, переросла у стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися. Зростаюча ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних та активних форм протидії окупантам.

Начальник диверсійної служби абверу групи армій «Південь» Т.Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що «активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки охорона території немислима»²⁰.

Для дослідження зародження й розвитку підпільних організацій, які виникли стихійно, важливо з'ясувати мотиви, котрі спонукали мирних людей приєднатися до боротьби. Серед них можна виділити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви спонукали до свідомого опору загарбникам і корінилися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу й несприйнятті нацизму багатьма мешканцями України. Економічні мотиви були викликані погіршенням матеріального становища більшості населення та відстоюванням своїх власних інтересів, невдоволенням відповідною політикою окупантів. Побутово-психологічні мотиви іноді ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, які їх не влаштували. Крім того, для багатьох осіб допомога підпільникам пояснювалася не лише патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, котрий перебуває у лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей». Поширеним мотивом до участі в боротьбі проти нацистів було обурення їх зверхнім ставленням до місцевого населення, брутальне поводження із полоненими червоноармійцями, страти заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких. Крім того, при наближенні Червоної армії деякі люди за допомогою участі (або її імітації) в боротьбі намагалися заслужити прихильність радянської влади. У цьому випадку головним мотивом опору загарбникам був страх перед поверненням каральних органів СРСР. Природно, що в реальному житті всі ці

мотиви тісно перепліталися, і саме поєднання всіх мотивацій мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у прагненні патріотів до боротьби відіграла моральна, кадрова та матеріальна підтримка, що надходила з «Великої землі». Після битви під Москвою радянське керівництво вирішило поживавити боротьбу в тилу ворога, прийнявши відповідні рішення й виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронті ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми партії активізувати боротьбу. Радянське командування вжило заходів для встановлення зв'язку з підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створювалися відділи по роботі з населенням окупованих територій і партизанами, а при військрадах армій – оперативні групи для зв'язку з ними. 20 червня 1942 р. для координації та централізації радянського Опору було створено УШПР, а 2 жовтня того ж року – нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому організованого і цілеспрямованого характеру, зробивши більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан підпільних партійних організацій України». Було також затверджено план зміцнення їх керівництва на період із листопада 1942 по березень 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми партії, направити у Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську й Київську області 70 парторганізаторів. Із жовтня 1942 по травень 1943 р. в тил ворога було перекинуто 180 уповноважених ЦК КП(б)У, направлено 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 відповідну організацію²¹.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснили заходи щодо повернення населення окупованих територій на свій бік. Так, із березня 1942 р. у штабі партизанського руху Південно-Західного фронту особливі зусилля було зосереджено на агітації з метою викриття безчинств окупантів і роз'ясненні ставлення радянської влади до дезертирів та військовослужбовців, які вийшли із ворожого оточення або втекли з полону²². Оприлюднення відповідної позиції керівництва СРСР пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися повернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти побоювання репресій у разі повернення Червоної армії.

Отже, із весни 1942 р. радянський рух Опору в Україні вступив у новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, активізувало свою роботу нерозгромлене підпілля. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні фіксується діяльність підпільних груп, які досі поводитися пасивно²³.

У той же період почали стихійно виникати некомуністичні підпільні організації. Нерідко вони ставали більш життєздатними, ніж підготовлене комуністичне підпілля, оскільки сформувалися в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності враховували існуючі реалії, а не партійні настанови. Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хо-

тин Чернівецької області невідомий радянський офіцер створив комсомольську організацію, яка вже 21 грудня підірвала продовольчий склад. Виникли підпільні організації у Білгороді-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін із 48 чол. і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А.Немченко створив підпільний гурток²⁴. На середину того ж року на Чернігівщині діяли 65 відповідних осередків загальною чисельністю понад 430 осіб, на Полтавщині – 31 партійна підпільна організація, 4 комсомольські і 27 патріотичних груп, на Вінниччині – 179 осередків²⁵. За допомогою ЦК КП(б)У у травні 1942 р. було відновлено Дніпропетровський підпільний міськом партії на чолі з Г.Савченком, що налічував до 200 членів²⁶. На Миколаївщині влітку того ж року виникли нові організації й групи в Миколаєві, Снігурівському, Новоодеському, Варварівському, Миколаївському, Березнегуватському районах. Важливою подією у розвитку радянського Опору в області стало створення підпільного Миколаївського центру, котрий керував 25 осередками з більше ніж сотнею членів. Усього протягом 1942 р. в області було створено 29 організацій та груп, із них 8 – у містах і 21 – у селах²⁷.

Однак протягом 1942 р. – першої половини 1943 р. підпілля зазнало нових серйозних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., нацисти вживали заходів для придушення руху Опору. Так, у травні – червні було заарештовано більшість членів підпільних Київського міського, а у січні 1943 р. – розгромлено Київський обласний комітети КП(б)У. Усього за час окупації гітлерівці у столиці радянської України знищили 617 підпільників, «саботажників» та інших противників режиму²⁸. Улітку 1942 р. було заарештовано сотні людей у Вінниці, з яких розстріляно 300²⁹. 9 липня того ж року почалися репресії серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря обкому партії М.Сташкова. До лютого 1943 р. було заарештовано 85 осіб, із них 43 – розстріляно³⁰. 25 липня 1942 р. репресовано всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а у жовтні – підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні – травні 1943 р. схоплено або вбито більшість учасників Херсонського підпільного центру на чолі з П.Комковим. Із березня по липень того ж року німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми партії, інші організації. Усього за даний період було заарештовано 300 підпільників, більшість яких розстріляли³¹. Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини й Полтавщини – загинули члени відповідних обкомів КП(б)У, а роботу більшості райкомів було дезорганізовано. Потрапили до рук окупантів і загинули керівники підпілля у Вінниці – І.Бевз, у Славуті Хмельницької області – Ф.Михайлов та ін.

Проте, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Штучно створений у 1941 р., на другому етапі він довів свою життєспроможність, зміцнив лави й почав користуватися підтримкою дедалі ширших верств населення, перетворюючись на народний, а не лише партійний, як раніше. Комуністичне підпілля зберегло або відновило свою структуру і зв'язки та поступово розгорнуло активну боротьбу. Паралельно почався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій та

груп, котрі за своїм складом не були комуністичними. Тільки протягом літа й осені 1942 р. виникло близько 200 осередків; на кінець року їх нараховувалося понад 1000³².

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв'язку зі стратегічним переломом у війні, коли стала зрозумілою неминуха поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення окупаційним режимом, нагромадження антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з «Великої землі». Про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти Європи. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалила директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії у березні 1943 р. – рішення про підготовку всенародного виступу проти окупантів. У другій половині 1943 р. виникла Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р. християнсько-демократична, ліберальна, соціалістична, комуністична та інші партії утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору на Апеннінах. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії³³.

Якщо керівництво польської Армії крайової протягом 1942 – першої половини 1943 рр. забороняло своїм бійцям активно боротися з окупантами, аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тис. чол., то вже взимку 1944 р. вона зросла до 350 тис.³⁴ АК організувала надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 р., а чеські антифашисти – Празьке повстання 1945 р. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 р.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід усе більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів (у тому числі збройної), активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля.

У постанові ЦК КП(б)У «Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні» в липні 1943 р. відзначалося: «Зимом 1942–1943 рр. та весною 1943 р. партизанський рух значно поширився й організаційно зміцнів. ... На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення»³⁵. На території Львівщини, Дрогобиччини, Станіславщини та Тернопільщині діяла «Народна гвардія західних областей України», перейменована наприкінці 1943 р. на «Партизанський рух західних областей України» (до 600 осіб). У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація «Визволення Вітчизни». Однак так і не було відновлено підпільні обкоми КП(б)У у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській та Львівській областях. У цілому радянське підпілля на заході України було слабким, не мало централізованого керівництва і не користувалося підтримкою місцевого населення. Поряд із радянським у Західній Україні активно діяло підпілля

ОУН, а також польські та єврейські організації. У травні 1943 р. відновив роботу Черкаський підпільний райком. Улітку того ж року тільки у Києві вели боротьбу із загарбниками 5 відповідних райкомів та 128 організацій і груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2200 підпільників у складі понад 100 груп, а на Волині успішно діяли відповідні обком, 11 райкомів партії й 39 низових організацій. Радянське підпілля Рівненської області об'єднавало 1600 осіб³⁶.

Якщо взимку 1941–1942 рр. відбувався перехід радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943–1944 рр. із наближенням Червоної армії проходив зворотний процес. Так, у міру просування фронту створювали партизанські загони і переходили до відкритої збройної боротьби підпільники Миколаївщини; зокрема одними з перших вони стали до зброї у селах Баштанського району. У жовтні 1943 р. відповідні осередки об'єдналися в партизанський загін на чолі з І.Калиниченком. Синельниківський підпільний райком партії (Дніпропетровщина) створив бойові групи з 60 учасників, котрі напали на відступаючих німців³⁷.

Ті ж, хто залишився у підпіллі, усе більше уваги приділяли збройним видам боротьби. Для їх діяльності характерними були диверсії на підприємствах та транспорті, здійснення терактів, псування ліній зв'язку, напади на дрібні гарнізони, поліцію й сільські управи тощо. Основним напрямом бойової діяльності підпільників із кінця 1942 р. і до вигнання гітлерівців була підготовка до збройних повстань, що стали найбільш гострою формою боротьби проти окупантів.

Визначною сторінкою історії радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Під час наступу Червоної армії на лівобережній Дніпропетровщині місцеві підпільники розробили план виступу, який очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат ворогові, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста. Завдяки діям повстанців удалося зберегти неушкодженими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку³⁸. Але 22 лютого німці провели контрнаступ, і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася, оскільки разом із Червоною армією відійшла й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснили збройний виступ підпільники Петропавлівського району Дніпропетровщини. Місцевий загін В.Фесенка налічував понад 100 чол. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоною армії, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі села. Вони утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не підтягнули танки. Тоді загін із боями відійшов під Ізюм, де з'єднався з регулярними з'єднаннями. Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. У результаті місто і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 чол. Провівши кілька боїв із карателями, вони відступили і перейшли до партизанської тактики³⁹.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами було створено на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁴⁰. Підпільні організації Новоодеського й Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський «Центр», краснодонська «Молода гвардія» теж вели підготовку до збройних виступів, але здійснити їх не змогли⁴¹. Повстання готував і запорізький «Ревком», організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. було заарештовано його керівників та близько 50 підпільників⁴². Збройні виступи були важливим етапом розвитку радянського Опору, продемонструвавши, що він став значною політичною й військовою силою, змусивши гітлерівців посилити свої гарнізони та окупаційну адміністрацію.

Одним із важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність, складовими якої вважаються масовість, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на загарбників і цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941–1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁴³. Із них протягом окупації загинули близько 40 тис. осіб⁴⁴.

Однак у встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника постає кілька проблем. По-перше, умови боротьби були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників), що первинних матеріалів про неї збереглося дуже мало. Тому документально простежити внесок кожного підпільного осередку в загальну перемогу досить проблематично. По-друге, аналіз цього матеріалу показує, що він містить значну частину неправдивої й необ'єктивної інформації. Причому вона нагромаджувалася та потрапляла до документів як у період війни, так і після її закінчення. Під час складання довідок про партизанський рух траплялися численні помилки, недбалість та оковамилювання. Відкидалися лише відверто сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка котрих свідчила, що вони взагалі не діяли. Коли ж факти боротьби підтверджувалися, то, як правило, звіт приймався, незважаючи на те, що міг містити у собі значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КП(б)У від 11 серпня 1945 р. зазначалася повна неправдивість звітів запорізького «Ревкому», зокрема вражаюча різниця між даними, наведеними в першому й другому з них. Так, за першим звітом, він об'єднував 18 партизанських загонів (2111 осіб), які знищили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, вивели з ладу 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом, «Ревком» включав у себе 9 партизанських загонів (931 особа), на рахунку яких 580 окупантів, 7 ешелонів, 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин і жодного танка та бронетранспортера. В результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загоны, включені у склад «Ревкому», насправді були невеликими підпільними групами, інші – нічого спіль-

ного з ним не мали, а «загін В.Васильєва» взагалі було вигадано. У постанові підкреслювалося, що диверсій на залізницях в основному не було. Далі у ній зазначалося: «Члени «Ревкому» Сажченко, Венгеренко, Теренник й ін. у своїх звітах ... стали на шлях відвертої брехні, приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів непримиренних ворогів, зрадників і пройдисвітів... Крім того, у списки партизанів внесено 120 чоловік, що не брали ніякої участі в боротьбі, які отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та інші продукти»⁴⁵.

Дані про партизанський рух, зібрані й перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані у 1947–1948 рр., є ще менш достовірними, оскільки їм для збирання об'єктивної інформації в тих умовах бракувало часу, засобів і самих свідків й учасників Опору, багато з котрих із різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу штабу партизанського руху при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою звітів загонів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити їх усі, перевіряючи лише ті, що викликали сумніви. Наприклад, опергрупа по Миколаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій, підтвердивши 13 звітів і 6 визнавши сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І.Янера, який перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу з людей, котрим треба було реабілітуватися перед радянською владою. У своєму звіті І.Янер вказав, що у загоні було 280 чол., він потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1000 «фашистів». Перевірка довела повну невідповідність звіту реальним фактам⁴⁶.

Документи руху Опору про чисельність організацій і загонів, час та результати їх діяльності, що зберігаються у центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих обставин містять деякі невідповідності, огріхи, неточності й помилки, зроблені при створенні цих матеріалів. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В.Бабича (Дніпропетровська обл.) налічував 34 особи, з яких 21 – комуністи, 2 – комсомольці, 11 – безпартійні. За іншими даними, у загоні було 45 осіб, із котрих 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁴⁷.

Історики М.Коваль, С.Макарчук, О.Гогун та А.Кентій звернули увагу на радянську систему приписок під час підготовки історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел й історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове просювання архівних фондів із метою усунення невігідної інформації⁴⁸. Прикладом такої селекції є бесіда завідуючого інформаційним сектором відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У І.Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому партії М.Скирдою, записана 23 червня 1944 р. У цьому друкованому тексті пізніше було зроблено рукописні виправлення, викреслено деякі речення, які в невігідному світлі подавали моральний стан радянських підпільників у 1941–1942 рр., свідчаючи про їх тривалу пасивність, а також вписано кілька обов'язкових ідеологічних штампів⁴⁹.

П.Брицький назвав перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів і підпілля й критикував фальсифікації радянської історіографії, котрі здійснювалися офіційним шляхом. За його словами, на XVI з'їзді КП(б)У зазначалося: в окупованій Україні у роки ві-

їни було створено 14 підпільних обкомів, 154 міські та районні комітети партії, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міські й районні комітети, 700 партосередків, а в 1975 р. уже повідомлялося про 23 обкоми, 685 міських та районних комітетів і 4315 парторганізацій тощо⁵⁰.

Пізніше в «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза» з'явилися дані, що у Білорусії проти гітлерівців боролися 374 тис. партизанів та понад 70 тис. підпільників, тим часом, як в Україні, відповідно, 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося своєрідне «змагання» між керівництвом двох республік. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля й партизанського руху на Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У ній йшлося про неврахування як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, котрі переховували та лікували поранених бійців, поширювали листівки, ремонтували партизанам зброю, постачали продукти, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. Так, у травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково було виявлено понад 2500 учасників патріотичного руху⁵¹. Таким чином, цифра у 100 тис. підпільників, які брали участь у боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшеною⁵², а встановлення реальної кількості останніх є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР та партійних органів, особливо до їх кількісних показників (особливо чисельність організацій і загонів, їх учасників, розміри завданих окупантам втрат та, відповідно, наданої Червоній армії допомоги), слід ставитися критично і використовувати лише як приблизні, такі, що віддзеркалюють певні явища й загальні тенденції, а не стовідсотково достовірні факти. З іншого боку, вищевказані кількісні перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про діяльність котрих відомо дуже мало або взагалі нічого невідомо, в основному з причини їх загибелі. Тому роботу, проведenu відповідно до постанови «Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля та партизанського руху на Україні у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 1961 р., яка спричинилася до значного збільшення офіційної чисельності організацій і загонів та загальної кількості учасників антинацистської боротьби, не можна вважати цілком апологетичною. Адже вона істотно просунула вперед справу відкладання в архівах фактів.

Таким чином, радянське підпілля було організоване в 1941 р. з ініціативи ВКП(б), державних і військових органів СРСР. У підпіллі було залишено близько 30 тис. чол.⁵³ Спочатку воно складалося лише з відповідних комуністичних та комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських осередків не передбачалося. Партійно-державні органи відразу взяли радянський рух Опору під ідеологічний, кадровий та організаційний контроль. Упродовж усієї війни ВКП(б) намагалася утримувати під своїм впливом та керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване патріотичне підпілля, котре виникло стихійно та основний склад якого не був комуністичним. Саме компартія ставила перед підпіллям завдання,

направляла, координувала і контролювала його дії, підпорядковуючи всю діяльність інтересам фронту. Комунізм був ідеологічною основою більшості підпільних формувань, а відновлення радянської влади – їх кінцевою метою. Москва поставила перед ними завдання тотальної й безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на труднощі та втрати.

Одним із найбільш ефективних і масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, котра була поширена по всій території України й здійснювалася у різноманітних формах – від антинацистської агітації та пропаганди до великомасштабних диверсій і збройних повстань проти окупантів. Через прогалини в управлінні, брак досвіду й відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важких втрат. Лише 10% підпільних організацій пережили зиму 1941–1942 рр. Проте набуття досвіду та зростаюча підтримка населення призвели протягом 1942 р. до активізації комуністичного підпілля і стихійного виникнення нових патріотичних груп. Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісостепових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливе. Тому на більшості території України головною антинацистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику на партизанську й навпаки. У 1943–1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно, здобуває масову підтримку населення. Кульмінацією діяльності підпільників стали збройні повстання проти загарбників і безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії під час захоплення населених пунктів.

Оцінюючи вклад радянського підпілля у загальну перемогу, слід відзначити, що впродовж 1941–1944 рр. у його лавах боролися десятки тисяч людей, котрі завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, ослаблювали його економічний потенціал, зміцнювали віру українців у перемогу та підривали волю до боротьби у загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми руху Опору стали основними в більшості регіонів окупованої УРСР за винятком Полісся.

Історичне значення боротьби українців у тилу ворога полягає в тому, що вона стала важливим чинником у війні з нацизмом, засвідчила несприйняття гітлерівського «нового порядку» більшістю населення УРСР, продемонструвала мужність і стійкість народу та зробила його одним із переможців у Другій світовій війні.

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. – К., 1994. – С. 99.

² Див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941–1944. – К., 1983. – С.5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.388. – Арк.20.

⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С.224.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т.1. – С.298.

⁶ Григорович Д., Денисенко П., Немятый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. – К., 1976. – С.155, 161.

⁷ Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І. Історія України: Неупереджений погляд. – Х., 2007. – С.440.

- ⁸ Безсмертя... – С.225.
- ⁹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.197. – Арк.133–134.
- ¹⁰ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.18, 20–23, 25–26.
- ¹¹ Безсмертя... – С.223.
- ¹² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине: В 2 кн. – Кн.1: Борьба в подполье. – К., 1985. – С.76.
- ¹³ *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Указ. праця. – С.438.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.308. – Арк.55.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.6–7; Спр.226. – Арк.44.
- ¹⁶ *Клоков В.И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945: Историографический очерк. – К., 1978. – С.46.
- ¹⁷ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокорённых. – К., 1988. – С.13.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр.394. – Арк.4.
- ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.111. – Арк.27.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп.2. – Спр.296. – Арк.4.
- ²¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.182.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.197. – Арк.73.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.308. – Арк.55.
- ²⁴ *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1957. – С.53.
- ²⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – С.44–45, 51–52, 55.
- ²⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сб. док. и матер. – Днепропетровск, 1962. – С.78.
- ²⁷ Державний архів Миколаївської області. – Ф.10. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.8.
- ²⁸ *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – С.149.
- ²⁹ *Чайковський А.С.* Указ. праця. – С.19.
- ³⁰ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.). – С.88.
- ³¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.190.
- ³² *Калініченко В.В., Рибалка І.К.* Історія України. – Ч.ІІІ: 1917–2003 рр. – Х., 2004. – С.36.
- ³³ *Яровий В.І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві – 90-ті роки ХХ ст.: Курс лекцій. – К., 1997. – С.8, 24, 38.
- ³⁴ *Козлітін В.Д.* Друга світова війна 1939–1945 рр.: Навч. посібник. – Х., 2001. – С.180, 183.
- ³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Док. и матер.: В 3 т. – К., 1985. – Т.2. – С.242.
- ³⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.3. – С.70–72.
- ³⁷ Там же. – Т.2. – С.240.
- ³⁸ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.19. – Оп.8. – Спр.4. – Арк.33–36; Оп.5. – Спр.130. – Арк.19.
- ³⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.224–226.
- ⁴⁰ Там же. – Т.2. – С.386.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.267. – Арк.189, 205.
- ⁴² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – Т.2. – С.226.

⁴³ Там же. – Т.3. – С.414.

⁴⁴ Лисенко О.Є., Гриневич В.А. Радянський рух опору на окупованій території України // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.2. – К., 2004. – С.217.

⁴⁵ Державний архів Запорізької області. – Ф.102. – Оп.30. – Спр.207. – Арк.90–97.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.20.

⁴⁷ ДАДО. – Ф.19. – Оп.8. – Спр.1. – Арк.317–319; Ф.268. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.11.

⁴⁸ Макарчук С.С. Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С.12–22; Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення: Роздуми історика // Укр. іст. журн. – 1995. – №3. – С.7–8; «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...»: Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории: Док. и матер. – К., 2006. – С.65–75.

⁴⁹ Державний архів Кіровоградської області. – Ф.429. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.80–84.

⁵⁰ Брицький П.П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С.61.

⁵¹ Чайковський А.С. Указ. праця. – С.247–248.

⁵² Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – К., 1999. – С.270.

⁵³ Литвин В.М. Історія України з найдавніших часів до 2004 року // http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index

The article is dedicated to the history of Soviet anti-Nazi underground in Ukraine. It's making the process of emergence clean, organizational development and activity of clandestine organizations and groups in the occupied territory. It's established that the Soviet underground made significant contributions to the expulsion of the invaders from the Ukrainian territory.